

De materiële cultuur in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen)

1. Twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel en een 17de-eeuwse afvalput uit de priorij

Koen De Groote & Nancy Lemay

1 Inleiding

In de publikaties die reeds aan het jarenlange onderzoek op de abdijsite van Ename gewijd werden, kreeg tot nu toe voornamelijk het bouwhistorische luik de aandacht. In afwachting van de definitieve publikatie van de resultaten van het archeologisch onderzoek werd besloten om reeds een begin te maken met het publiceren van interessante archeologische contexten, die een blik werpen op de

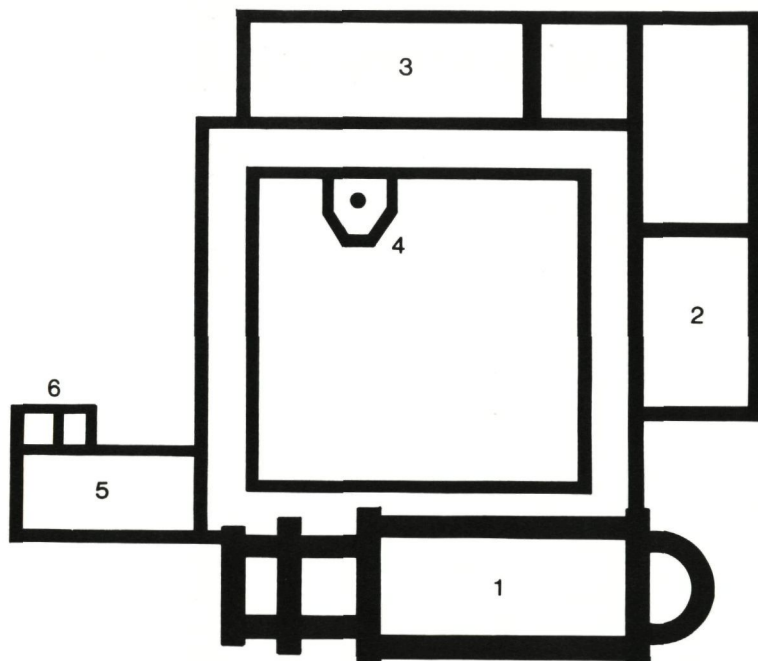
leefwereld binnen een benedictijnerabdij. Met een eerste deelaspect, met name de voedselvoorziening in de abdij, werd reeds een begin gemaakt¹. Met deze bijdrage wordt gestart met de studie en publikatie van de materiële cultuur, waarvan de ceramiek de hoofdmoot uitmaakt. Dit artikel omvat drie gesloten contexten: twee middeleeuwse latrines uit de westvleugel van de abdij en een post-middeleeuwse afvalput uit de priorij.

¹ Ervynck & Van Neer 1992; Cooremans *et al.* 1993.

2 De oudste latrine, gelegen in de westvleugel

2.1 DE STRUCTUUR

Aan de zuidzijde van de westvleugel van de 11de-eeuwse abdij bevindt zich een gebouw met woonfunctie dat als gastenkwartier of als abtswoning kan geïnterpreteerd worden (fig. 1: 5). Tegen zijn noordwestelijke buitenhoek is een grote latrine gelegen (fig. 1: 6). Het is een rechthoekige ruimte van 5 m bij 2,20 - 2,40 m, opgetrokken in Doornikse kalksteen (fig. 2). Centraal en aan de westzijde bevindt zich tussen de langsijden een rondboog. De

¹ *Schematische plattegrond van de 11de-eeuwse abdij. 1: St.-Salvatorskerk; 2: kapittelzaal; 3: refter; 4: lavatorium; 5: annex met woonfunctie; 6: latrine.* Schematic plan of the 11th century abbey. 1: St. Salvator's church; 2: chapter-house; 3: refectory; 4: lavatory; 5: guest-house (?); 6: latrine.

bodem bestond uit een 10 à 15 cm dik laagje van opeengepakte mortel- en hardsteenfragmenten, die een vloerniveau vormden (fig. 3: 1). Daarop bevond zich een zwartbruin, zeer humeus pakket van 50 à 65 cm dik, dat rijk was aan scherven- en beendermateriaal (fig. 3: 2). Deze laag bevatte tevens 17 houten dakpannen². De bovenste vulling van de latrine bestond uit twee licht humeuze, bruine tot bruinigrijze zandleempakketten, waarvan één met heel wat bouwpuin (fragmenten van Doornikse kalksteen en mortelbrokken) (fig. 3: 3).

2.2 DE CERAMIEK UIT DE VULLING

Het scherven- en beendermateriaal is grotendeels afkomstig van de onderste, zeer humeuze laag, maar ten dele ook nog van het daarop aansluitende, met talrijk bouwpuin doorspekte, bruinigrijze opvullingspakket. In beide pakketten bevinden zich identieke aardewerkvormen.

Er werden ongeveer 190 scherven gerecupereerd. Het gaat uitsluitend om lokaal grijs aardewerk, op één roodbruin wandscherfje met strooiglazuur op de buitenzijde en twee fragmentjes van grijze importwaar na. Het grijze aardewerk bestaat hoofdzakelijk uit kogelpotten, waarin verschillende types te onderscheiden zijn. Het bevat zowel handgevormde ceramiek, waarvan het bovenste deel op de schijf is bijgedraaid, als aardewerk dat waarschijnlijk volledig gedraaid is en waarvan de bodems werden bijgesneden. Het baksel is hard. De vershraling bestaat overwegend uit vrij grof zand, soms vermengd met grotere kwartskorrels die soms door het wandoppervlak breken. Uitzonderlijk bestaat de vershraling uit fijner zand. De belangrijkste vorm is een dikwandige, grote kogelvormige pot (H: min. 28 cm) met een naar buiten geplooid, soms blokvormige, met duimindrukken versierde rand (diam. van 22 tot 26 cm) en een dekselgeul (fig. 4: 1-3). Er zijn minstens vijf individuen aangetroffen. Een kleinere variant (randdiam. 19 cm) heeft een bijna rechte hals en een licht naar buiten geplooid, afgeronde rand, waarop onregelmatig aangebrachte vingerindrukken te zien zijn (fig. 4: 4). De roetsporen aan de buitenzijde en de verbrande resten op de bodem aan de binnenzijde tonen aan dat deze grote recipiënten als kookpotten gebruikt werden.

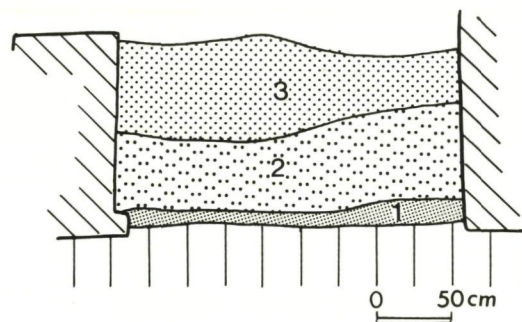
Een tweede groep bestaat uit een zevental kleinere, fijnwandige kogelpotten, waarvan een drietal randtypes te onderscheiden zijn.

2 *De 11de-eeuwse latrine, gezien vanuit het westen.*
The latrine from the 11th century, seen from the west.

3 *Dwarsdoorsnede van de latrine met een vereenvoudigde stratigrafie van de vulling.*

Transverse section of the latrine with a schematic representation of the stratigraphy.

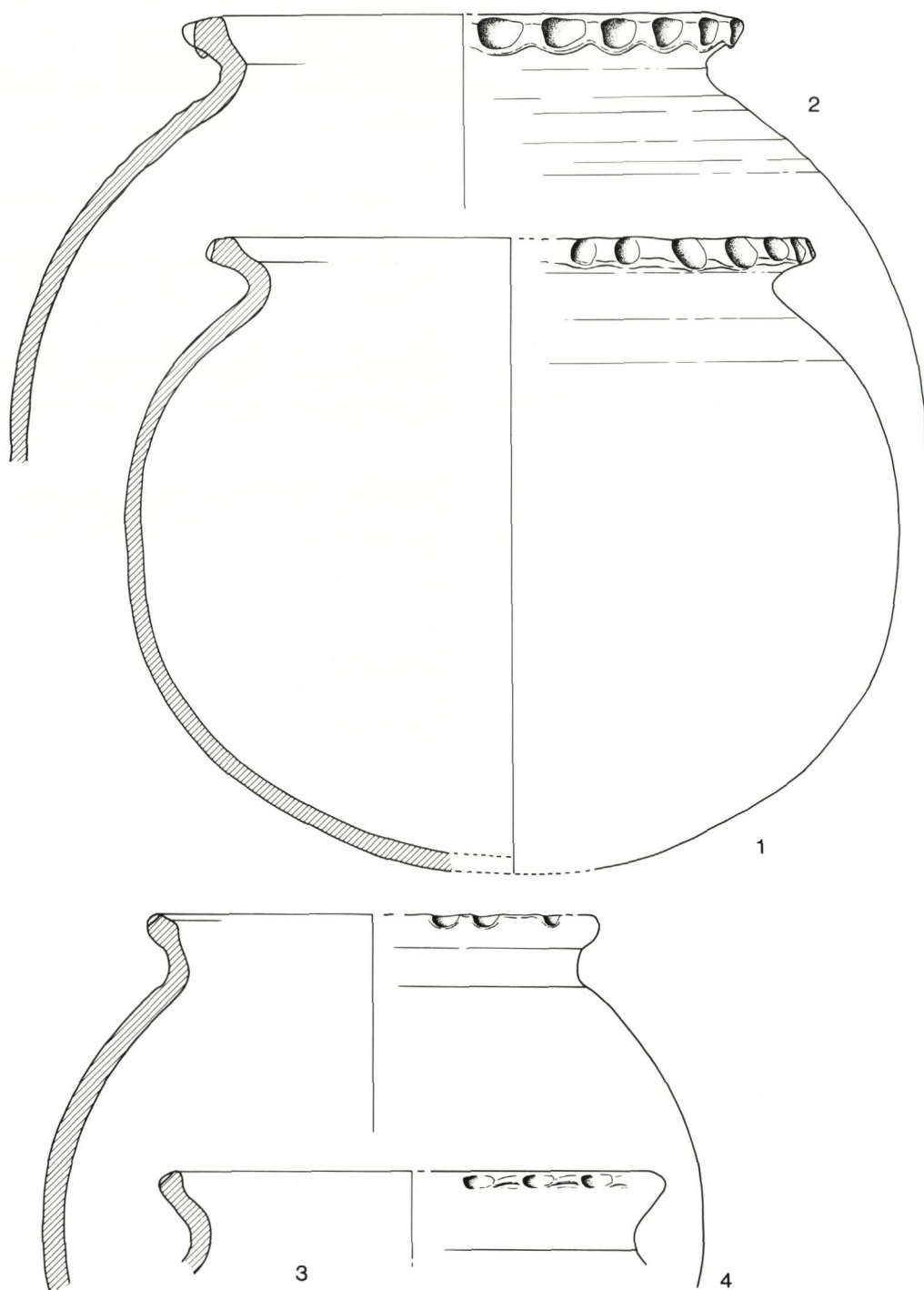
2 Callebaut 1986, 101, fig. 6.

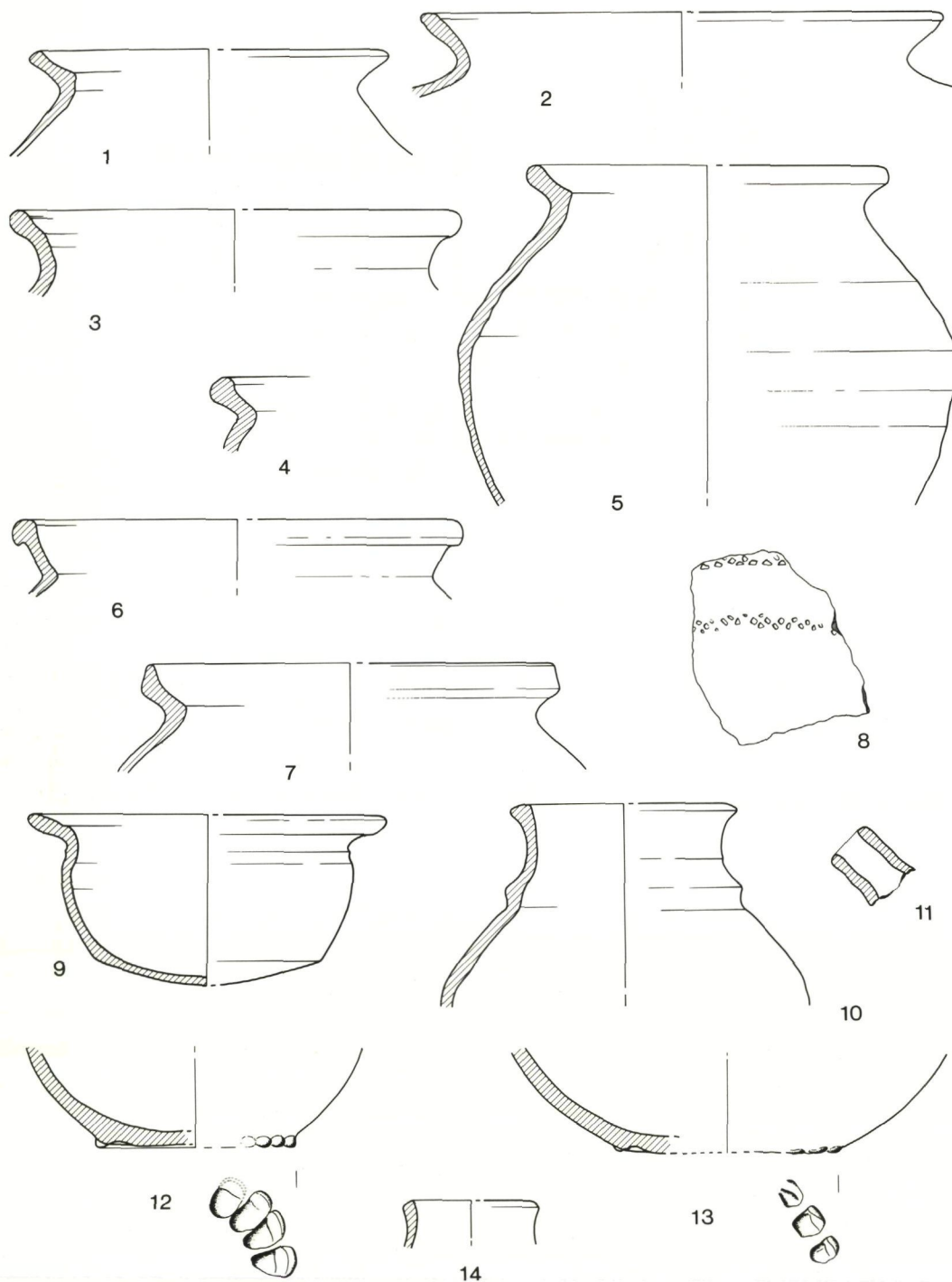
Een eenvoudige, soms licht verdikte rand op een vrij hoge, naar buiten geplooid hals komt het meest voor (fig. 5: 1-3). Een variant heeft een kortere hals en een dekselgeul (fig. 5: 4-5). Een tweede randtype is eerder blokvormig en licht ondersneden, eveneens met dekselgeul (fig. 5: 6). Tenslotte is er een type met een bandvormige rand en een geprononceerde dekselgeul (fig. 5: 7). Op dit laatste type na zijn ze allemaal op het vuur gebruikt. Twee

randen (fig. 5: 2 en 6) vertonen slijtsoren aan de binnenzijde, waarschijnlijk veroorzaakt door het gebruik van een deksel. Er zijn twee wandfragmenten met radstempelversiering aangetroffen (fig. 5: 8).

De vulling bevatte ook fragmenten van 2 andere vormtypes. Een kommetje met een naar buiten geplooid, afgeronde rand vertoont eveneens aan de binnenzijde sterke slijtsoren op de knik (fig. 5: 9). Een merkwaardige vorm

4 Grote kookpotten in grijs aardewerk. Schaal 1:3.
Large greyware cooking pots.
Scale 1:3.

5 Grijs aardewerk (1-13)
en import-ceramik (14).
Schaal 1:3.

Greyware (1-13) and im-
ported ceramics (14). Scale
1:3.

is een tuitkan met een korte, cilindervormige hals en een aan de buitenzijde verdikte en bovenaan afgeplatte rand (fig. 5: 10-11). De overgang naar de schouder is geprononceerd door een zware ribbel. Twee bodemfragmenten met een fijne standring van aaneengesloten, kleine uitgeschulpte voetjes (fig. 5: 12-13) zijn mogelijk van dit vormtype afkomstig.

Een rand- en een wandscherfje in een klin-
kend hard, grijs baksel zijn moeilijk te iden-
tificeren. De gelaagde structuur en de lichte
metaalglans van het randfragment (fig. 5: 14)
doen aan zgn. Paffrath denken, terwijl een fijn
mosterdkleurig bandje in de kern van het
wandfragment een identificatie als roodbe-
schilderd aardewerk niet uitsluit.

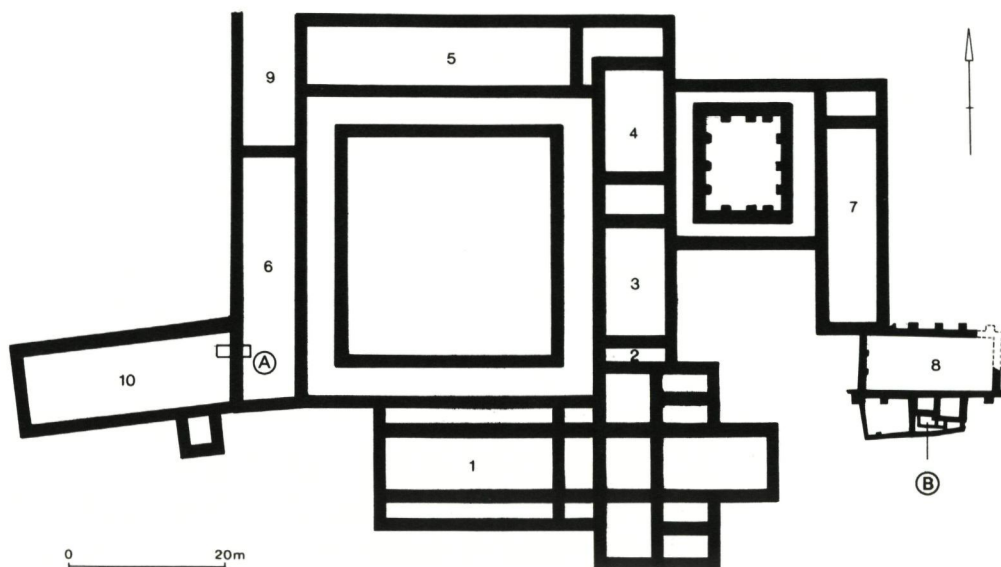
6 Schematische plattegrond van de abdij vanaf de tweede helft van de 12de eeuw:

- 1: Sint-Salvatorskerk;
- 2: bibliotheek;
- 3: kapittelzaal;
- 5: refter;
- 6: gastenkwartier;
- 7: infirmerie;
- 8: St-Lievenskapel, latere priorij;
- 9: keuken;
- 10: 17de-eeuwse abtswoning;
- A: afvalput in de westvleugel;
- B: afvalput in de 17de-eeuwse priorij.

Schematic plan of the abbey since the 2nd half of the 12th century:

1: St. Salvator's church;

- 2: library;
- 3: chapter-house;
- 5: refectory;
- 6: guest-house;
- 7: infirmary;
- 8: chapel, priory;
- 9: kitchen;
- 10: 17th c. abbot's lodging;
- A: latrine in the guesthouse;
- B: cesspit of the priory.

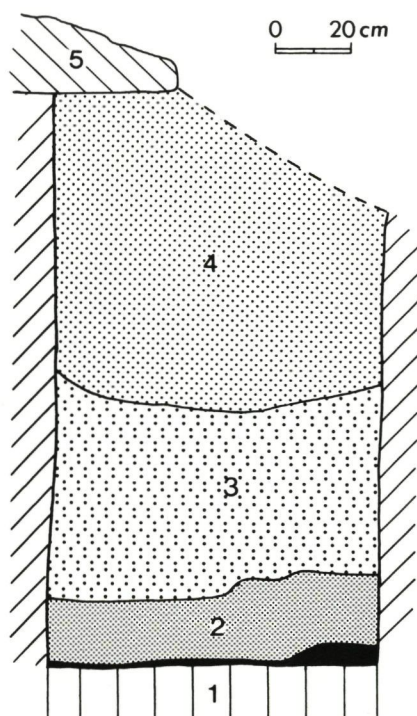
2.3 DATERING

Gezien de latrine tot de eerste abdijsfase behoort, stamt dit aardewerk ten vroegste uit het laatste kwart van de 11de eeuw. De band- en blokvormige randen zijn echter al verwant met de 13de-eeuwse kogelpotvormen. De grote kookpot met versierde rand is een vormtype dat, al lijkt het in een kleiner formaat te zijn, ook in Enaamse abdijcontexten uit de eerste helft van de 13de eeuw aangetroffen wordt, in

samenhang met hoogversierd (import en lokaal) en vroeg rood geglaazuurd aardewerk³. Deze context bevat trouwens ook een klein wandfragment van roodbruin, aan de buitenzijde geglaazuurd aardewerk. Kogelpotten met verdikte rand en lichte dekselgeul (zoals fig. 8: 9) komen frequent voor in contexten van het site Ename-Huis Beernaert, die zeker niet jonger zijn dan de 12de eeuw⁴. Het geheel van deze gegevens suggereert voor dit materiaal dan ook een datering in de 12de en het begin van de 13de eeuw.

7 Dwarsdoorsnede van de afvalput met een vereenvoudigde stratigrafie van de vulling.

Transverse section of the latrine with a schematic view of the stratigraphy.

3 Het betreft hier ongepubliceerde contexten. Voor de datering van het geïmporteerd, witbakkend, hoogversierd aardewerk zie Hillewaert 1990.

4 Ook deze contexten zijn ongepubliceerd. Het gaat hier om grachtvullingen waarin zich heel wat grijze ceramiek bevindt in samenhang met roodbeschilderd aardewerk en wat Andenne-waar.

3 Een kleine afvalput in de westvleugel

3.1 DE STRUCTUUR

Het meest zuidelijke vertrek van de westvleugel (fig. 6: 6) van de, vanaf de tweede helft van de 12de eeuw, herbouwde en vergrote abdij bevat in de buitenmuur een afvalput (fig. 6: A). Deze rechthoekige structuur van ongeveer 180 x 80 cm aan de binnenzijde en een diepte van 155 cm is volledig in Doornikse kalksteen gemetst en is gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten het vertrek gelegen. De bovenstructuur is niet bewaard gebleven. De bodem bestond uit een 2 à 3 cm dik laagje van opeengepakte mortel en fragmenten van Doornikse kalksteen die een vloerniveau vormden (fig. 7: 1). Daarboven bevonden zich twee compacte humeuze lagen, doorspekt met mest, die de laatste gebruiksfase van de afval- en beerput vertegenwoordigen (fig. 7: 2). Deze vulling, een 20-tal cm dik, bevatte ook heel wat

ceramiek. De put werd nadien opgevuld met achtereenvolgens een 50 cm dik pakket bouwafval, bestaande uit mortel en hardsteenfragmenten (fig. 7: 3), en een zestal zandlemige lagen (fig. 7: 4). Tenslotte werd hij bij een volgende bouwphase in de abdij ten dele afgedekt door een muur in Doornikse kalksteen (fig. 7: 5).

3.2 DE CERAMIEK

De onderste vulling van deze afvalput (fig. 7: 2) bevatte 107 scherven, afkomstig van vijf kogelpotten in reducerende bakking. Eén exemplaar (fig. 8: 3) heeft echter op het einde van de bakking een korte tijd aan oxiderende omstandigheden blootgestaan waardoor het oppervlak, op enkele kleine zones op de bodem na, een lichte, beige kleur heeft. Dit is waarschijnlijk het gevolg van een slechte controle op de bakomstandigheden en lijkt niet bewust gebeurd te zijn. Eén scherfje komt van een rood, oxiderend gebakken recipiënt met gestrooid loodglazuur aan de buitenzijde.

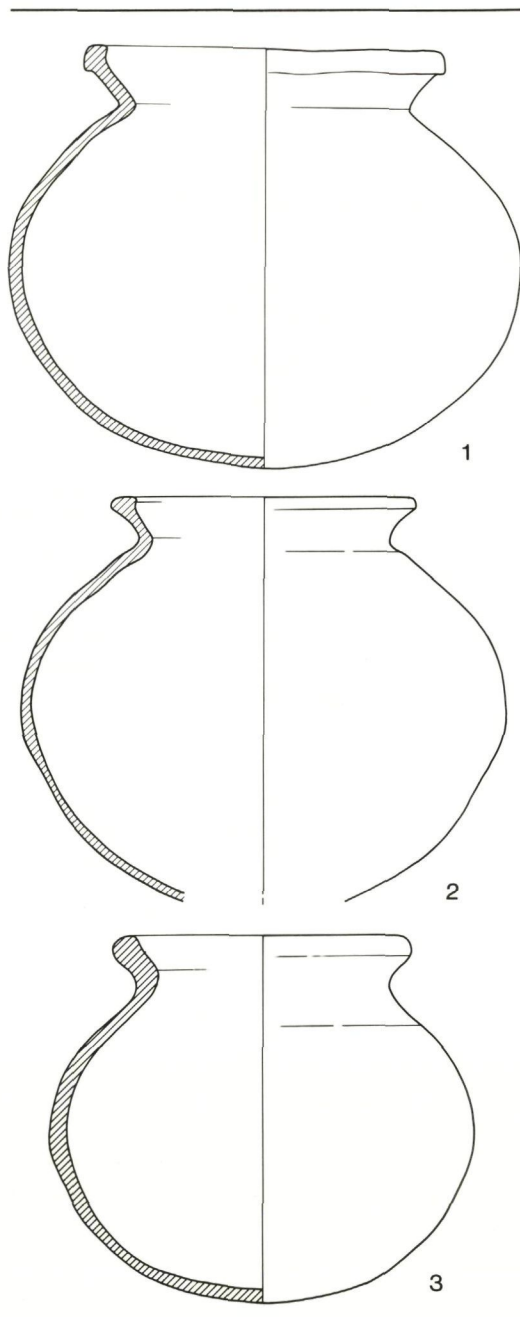
Drie van de vier kleine potten konden grotendeels hersteld worden. Ze hebben een kogelronde vorm zonder lensbodem en een naar buiten staande hals. Het randprofiel is telkens verschillend, variërend van een eenvoudige afgeronde rand (fig. 8: 3) tot meer geprofileerde randen (fig. 8: 1-2). Van een vijfde, groter exemplaar zijn enkel een tiental wandscherven bewaard gebleven. Eén van de kleine kogelpotten (fig. 8: 3) en het groter exemplaar vertonen geen roetsporen aan de buitenzijde. De overige drie kleine exemplaren zijn duidelijk kookpotten; ze vertonen naast roetsporen aan de buitenzijde ook aangekoekte inhoudsrestanten aan de binnenzijde.

In vergelijking met enkele andere, ongepubliceerde, contexten uit de Enaamse abdij en met de vormevolutie zoals die in Brugge kon vastgesteld worden⁵, kunnen deze kleine kogelvormige potten in de 13de eeuw gesitueerd worden.

4 Een 17de-eeuwse afvalput in de priorij

4.1 INLEIDING

In 1992 werd bij het archeologisch onderzoek van de Enaamse benedictijnerabdij in de sector ten zuiden van de 13de-eeuwse St.-Lievenskapel (fig. 6: 8) een bakstenen gebouwtje aangesneden en vrijgelegd.

8 *Grijze kogelpotten.*
Schaal 1:3.

Grey earthenware globular pots. Scale 1:3.

Tijdens de bezetting van Oudenaarde door de Gentse Calvinisten, van 1578 tot 1582, werd de abdij grondig verwoest⁶. De kapel (fig. 6: 8, fig. 9: 1) werd wellicht in het begin van 17de eeuw heropgebouwd⁷ en ingericht als woning van de prior, waarbij aan de zuidzijde twee vertrekken werden toegevoegd (fig. 6: B, fig. 9: 2). Waarschijnlijk stemt deze aanbouw overeen met het tegen de priorij aangebouwd torentje dat te zien is op de afbeelding van de abdij in Sanderus' *Flandria Illustrata* uit 1644⁸.

5 Verhaeghe 1988, 87. Hierbij dient opgemerkt te worden dat er in Vlaanderen bijna geen als 13de-eeuws geïdentificeerd lokaal aardewerk gepubliceerd is (Verhaeghe 1994, 8).

6 Berings 1989, 149-151.

7 *Ibidem*, 180-185.

8 *Ibidem*, fig. 48-49.

9 *Grondplan van de priorij in de 17de - 18de eeuw.*

1: oorspronkelijke St-Lievenskapel (13de eeuw);

2: vroeg-17de-eeuwse bakstenen aanbouw met afvalput;

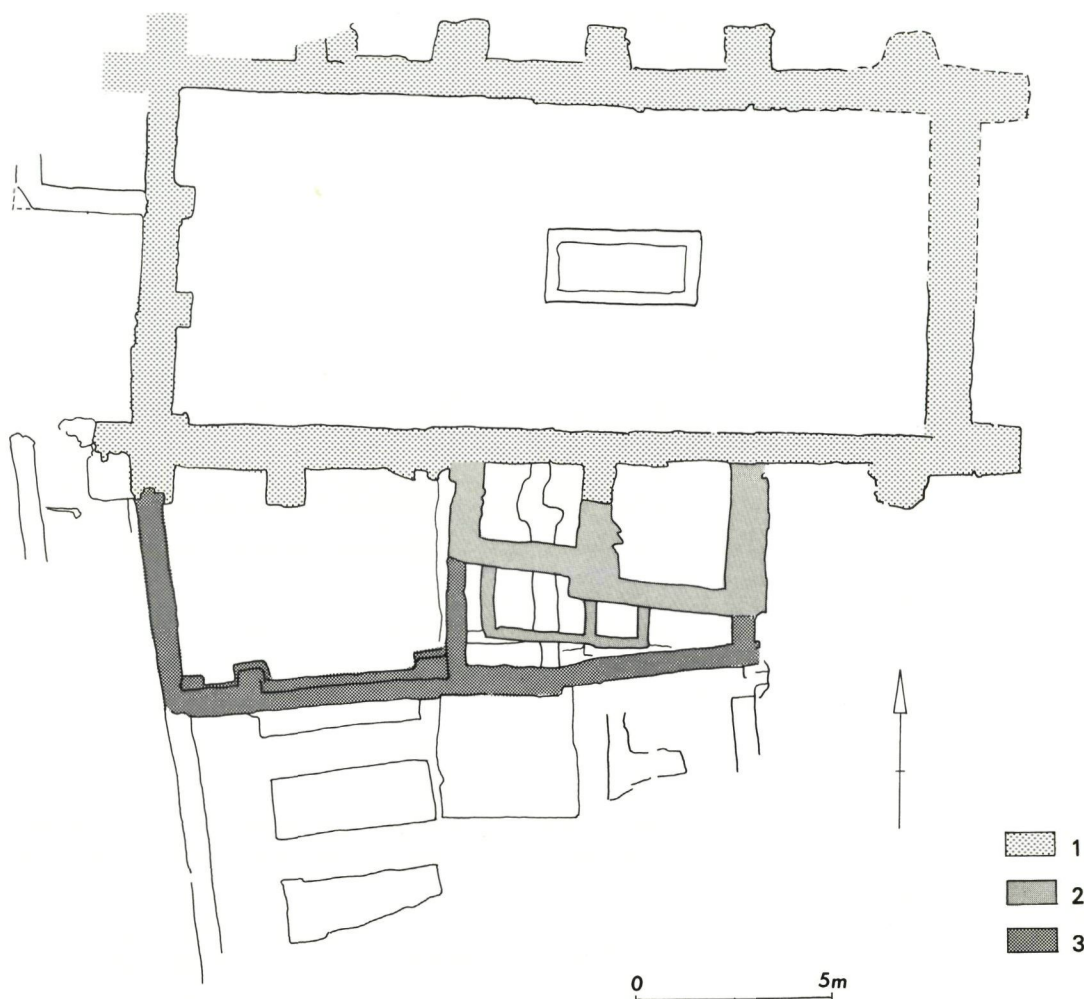
3: vroeg-18de-eeuwse aanbouw.

Plan of the priory of the 17th-18th century.

1: the original chapel (13th c.);

2: early 17th century annex with cesspit;

3: early 18th century annex.

Tegen de zuidmuur van deze aanbouw werd aan de buitenzijde een afvalput aangetroffen die grotendeels in baksteen was opgetrokken. Tegen de noordelijke lange wand was een muurtje in baksteen en gerecupereerde Doornikse kalksteen geplaatst dat tot halverwege de put reikte, aldus twee compartimenten vormend. De bodem bestond uit een vloer in baksteen. Het grondplan meet ongeveer 123 op 183 cm; de bewaarde diepte bedraagt 125 cm. Aan de oostelijke korte wand gaf de put aansluiting op een laag tongewelf (70 x 70 cm en 50 cm hoog), waartegen een koker gemetst was van 40 x 70 cm en 125 cm hoogte. De bovenstructuur van de put was niet bewaard gebleven. Nadat de put was opgegeven, werd hij met bouwpuin opgevuld en later door een muurtje overbouwd.

Na het verwijderen van het puin bleek deze afvalput een zeer rijke vulling van voornamelijk dierlijk afval te bevatten. Daarom werd besloten deze vulling volledig in zeefstaal te nemen.

Het werd gespoeld op zeven met een maaswijdte van 5, 2,5 en 0,5 mm. Het oorspronkelijke vullingspakket bevatte geen stratigrafie en moet op relatief korte termijn tot stand gekomen zijn.

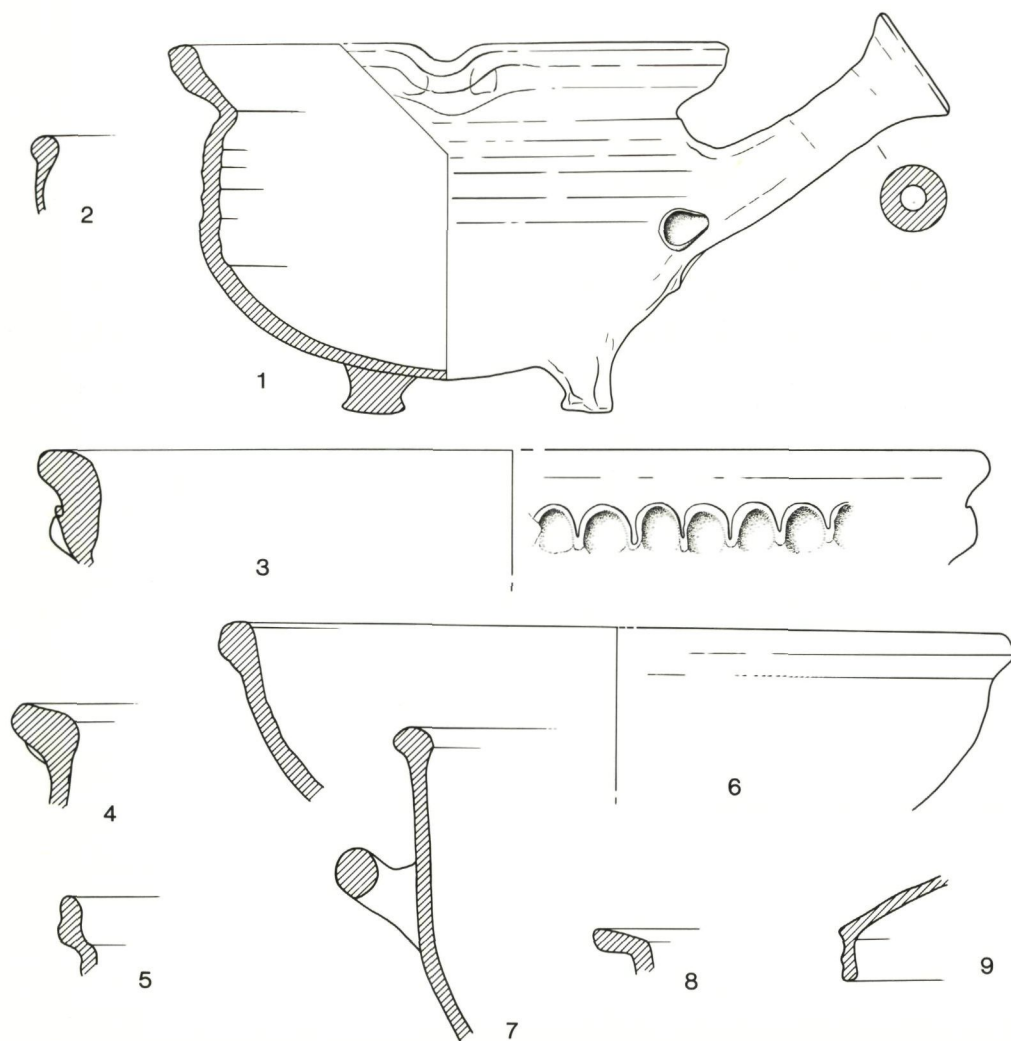
Deze bijdrage omvat enkel de gebruiksvoorwerpen uit de afvalput. Het dierlijk botmateriaal en de plantenresten worden in een aparte bijdrage behandeld⁹.

4.2 HET AARDEWERK

4.2.1 Inleiding

De afvalput van de priorij bevatte in totaal 175 scherven, behorende tot 16 minimum individuen. Bij de restauratie van de verschillende recipiënten bleek een belangrijk deel in grote mate of soms zelfs volledig in de put aanwezig te zijn. Daarnaast zijn heel wat individuen slechts door één of enkele fragmenten verte-

⁹ Cooremans *et al.* 1993.

10 Rood aardewerk uit de afvalput van de priorij. Schaal 1:3.

Redware from the cesspit of the priory. Scale 1:3.

genwoordigd. De fragmentatie van het aardewerk is gering. Technologisch kunnen vijf groepen onderscheiden worden: reducerend en oxyderend gebakken aardewerk, steengoed, majolica en faïence.

4.2.2 Grijs, reducerend gebakken aardewerk

Deze groep wordt slechts door enkele kleine wandscherfjes en een samengeknepen steeltje vertegenwoordigd. Het is hoogstwaarschijnlijk residueel materiaal.

4.2.3 Rood, oxyderend gebakken aardewerk

In deze afvalput vertegenwoordigt de rode ceramiek de helft van het totaal aantal minimum individuen.

Er werden twee steelkommen aangetroffen, waarvan één bijna volledig gereconstrueerd kon worden (fig. 10: 1). Hij heeft een brede uitstaande rand met dekselgeul en een uitgeduwde gietsneb. De holle steel met trechtervormig uiteinde is schuin op de buik aangezet. De gietsneb en de steelaanzet worden geaccentueerd door diepe vingerindrukken. Zowel de binnen- als de buitenzijde is bedekt met loodglazuur. Gelijkaardige steelkommen zijn in Kortrijk (16d-17c)¹⁰, Doornik (16de-17de eeuw)¹¹ en Gent (16de-18de eeuw)¹² teruggevonden. Een ander type steelkom is enkel door een randfragment met gietsneb vertegenwoordigd (fig. 10: 2). Het is eveneens langs beide zijden geglaazuurd.

Van een geglaazuurde, rechtopstaande rand met geprononceerde dekselgeul is de afkomst niet meteen duidelijk (fig. 10: 5). Dit fragment behoort waarschijnlijk tot een komtype.

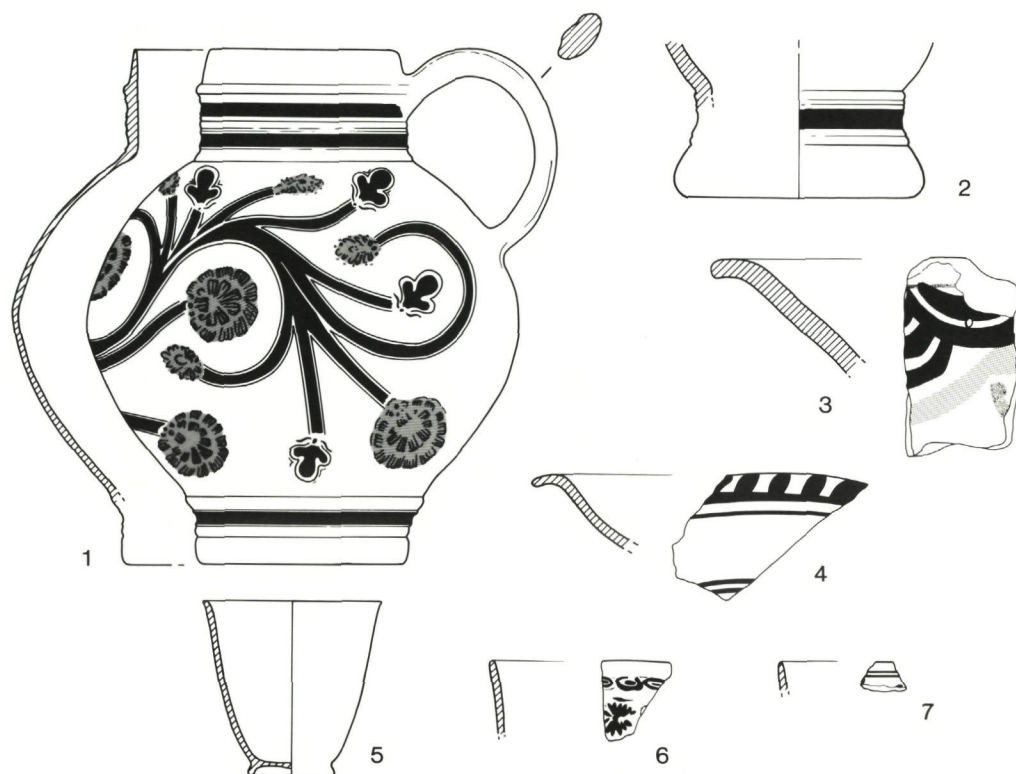
10 Despriet 1990, fig. 6: R22.

11 Vêche 1986, fig. 25.

12 Van Doorne 1985, fig. A17 en A19.

11 *Steengoed (1-2), maiolica (3-4) en faïence (5-7) uit de afvalput van de priorij. Schaal 1:3.*

Stoneware (1-2), maiolica (3-4) and faïence (5-7) from the cesspit of the priory. Scale 1:3.

Enkele randfragmenten zijn afkomstig van 2 grote kommen (fig. 10: 3-4) met een randdiameter van ongeveer 29 cm. De zone onder de licht naar buiten geplooid rand is versierd met een enkelvoudige rij aaneengesloten vingerrondingen. Zowel de binnen- als de buitenzijde is geglazuurd. Het is een licht geëvolueerde vorm van een type dat al van in de 15de eeuw voorkomt¹³. Een gelijkaardige kom werd te Gent in een 16de- tot 18de-eeuwse context aangetroffen¹⁴. Een ander groot komtype heeft een eenvoudige afgeronde en verdikte rand, een diameter van 30,5 cm, en is eveneens langs beide zijden geglazuurd (fig. 10: 6).

Een groot ongeglazuurd fragment met een horizontaal geplaatst rolronde oor is afkomstig van een bloempot (fig. 10: 7). De rand is afgerond en aan de buitenzijde verdikt. Bloempotten van eenzelfde type worden regelmatig in andere 17de-18de-eeuwse contexten van de St-Salvatorsabdij van Ename aangetroffen.

Negen fragmenten behoren tot een kamerpot, met een haaks naar buiten geplooid rand (fig. 10: 8) en een rolronde oor. Op de buitenzijde van de bodem na werd de volledige pot met een witte sliblaag bedekt, waarop aan de binnenzijde een geelkleurig en aan de

buitenzijde een groenkleurig glazuur is aangebracht.

Tenslotte bevatte deze afvalput nog een groot dekselfragment met een rechte, bandvormige rand (fig. 10: 9). Enkel de buitenzijde is geglazuurd.

4.2.4 *Steengoed*

Alle steengoedfragmenten uit deze afvalput zijn afkomstig van *Westerwaldkannen*.

Eén kan kon volledig gereconstrueerd worden (fig. 11: 1, fig. 12). Het gaat om een bolvormig type met geprofileerde hals en voet. Het lichaam is versierd met een asymmetrisch slingerplantmotief dat grotendeels met kobaltblauw is ingekleurd. Een tweede bodem is van eenzelfde kruiktype afkomstig (fig. 11: 2). Zowel de kanvorm – de zgn. *Kugelbauchkrug* – als de versiering wijst op een datering in het laatste kwart van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw¹⁵. Een gelijkaardige kan met slingerplantmotief wordt in Maaseik in de tweede helft van de 17de en het eerste kwart van de 18de eeuw gedateerd¹⁶.

Een groot aantal wandfragmenten is afkomstig van een kan waarvan het lichaam versierd

13 Vêche 1989, fig. 3:6; De Groote 1992, fig. 13:4, 7.

14 Van Doorne 1985, fig. A32.

15 Reineking-Von Bock 1971, fig. 537, 540.

16 Heymans 1989, fig. 93.

is met rozetmedaillons op een kobaltblauwe achtergrond. Hij dateert uit dezelfde periode als de hierboven beschreven kan¹⁷. Dergelijke kannen komen in Vlaanderen veelvuldig voor, o.a. te Gent¹⁸, Brugge¹⁹ en Antwerpen²⁰.

4.2.5 Majolica

In deze afvalcontext bevonden zich slechts twee majolicascherven. Het gaat om randfragmenten van borden.

Het ene bord was versierd met een patroon bestaande uit gele, blauwe en paarse lijnen (fig. 11: 3). Het tinglazuur aan de binnenzijde draagt duidelijk een proenspoor. Proenen²¹ geraakten rond het midden van de 17de eeuw uit gebruik²². In Deventer wordt een bord met een gelijkaardige versiering in de 17de eeuw gedateerd²³.

De versiering van het tweede bordfragment bestaat uit fijne concentrische lijntjes met op de rand een dikkere lijn met korte, brede dwarsstrepjes (fig. 11: 4). Een bord met identieke randversiering werd gevonden in het Nederlandse Hasselt²⁴.

12 Een steengoedkruik (fig. 11: 1) en een tas in faïence (fig. 11: 5).

A stoneware pitcher (fig. 11: 1) and a cup in faïence (fig. 11: 5).

4.2.6 Faïence

Van de drie aangetroffen individuen kon slechts één bijna volledig gereconstrueerd worden. Het is een 7 cm hoge tas (fig. 11: 5, fig. 12) waarvan de buitenzijde versierd is met een patroon van fijne donkerblauwe bloemen en ranken, dat onregelmatig herhaald wordt.

Van de twee overige individuen werd slechts een randfragment teruggevonden dat te klein is om er de oorspronkelijke vorm uit af te leiden. Het ene is aan de buitenzijde versierd met een donkerblauw bloemmotief (fig. 11: 6). Bij het andere zijn van de versiering aan de binnenzijde slechts twee fijne blauwe lijntjes zichtbaar (fig. 11: 7).

minimum individuen. Bij de reconstructie van de verschillende vormen bleek dat de glazen recipiënten vrij volledig doch sterk gefragmenteerd in de afvalput aanwezig waren. Een duidelijke illustratie hiervan is de aanwezigheid van 47 scherfjes in witte glaspasta, die alle afkomstig zijn van één klein recipiënt.

4.3 HET GLAS

4.3.1 Inleiding

Uit de afvalput werden 588 glasscherven gerecupereerd, waarvan 328 fragmenten afkomstig van drinkglazen in doorzichtig glas, 47 in witte, ondoorzichtige glaspasta, 116 scherven van flessen in groen glas en 97 fragmenten van eenvoudig, onversierd vensterglas. De drinkglazen en de flessen tellen samen 24

4.3.2 Het glas "à la façon de Venise"

Het zeer fijne, doorzichtige glas "à la façon de Venise" wordt in deze afvalcontext vertegenwoordigd door 14 minimum individuen. De telling gebeurde aan de hand van de stammen.

Van een vleugelglas (fig. 13: 1) zijn de *kuppa* en het midden van de stam bewaard. De stam is opgebouwd uit een ineengeslingerde

17 Reineking-Von Bock 1971, fig. 552, 554.

18 Raveschot 1985, fig. A66-A67.

19 Hillewaert & Verhaeghe 1991, fig. 180:3.

20 Schaaf 1992, fig. 3: 9.

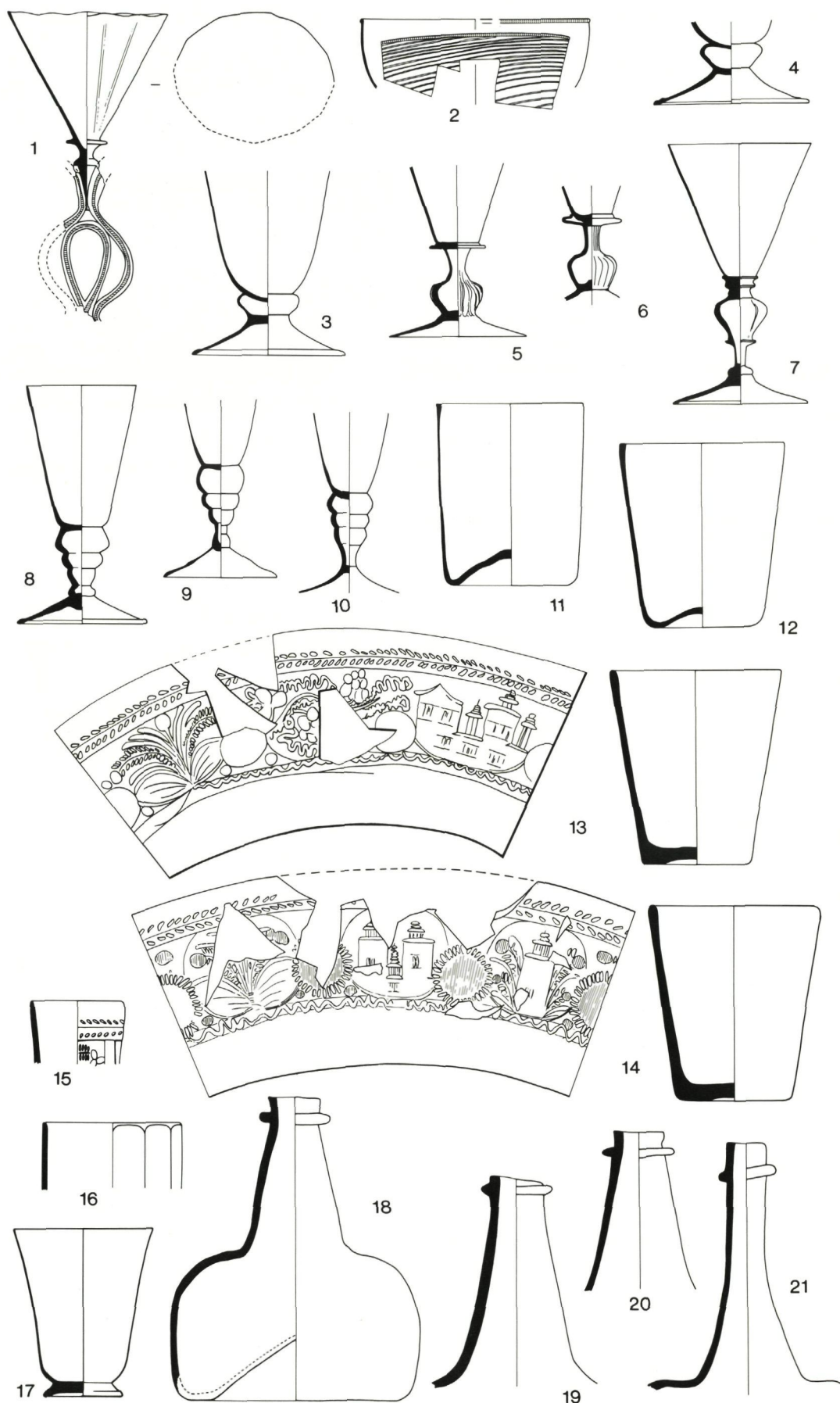
21 Proenen zijn hulpstukken die gebruikt werden om bij het bakken de borden van elkaar te scheiden.

22 Heymans 1989, 175.

23 Clevis & Kottman 1989, fig. 11: 199.

24 Bartels 1993, fig. 18.

13 Glas uit de afvalput van de priorij. Schaal 1:3.
Glass from the cesspit of the priory. Scale 1:3.

14 Glazen bekers uit de afvalput van de priorij.

Glass beakers from the cesspit of the priory.

dubbele glasdraad waarin een rode en witte filigraandraad verwerkt zijn. Verticale plooien geven reliëf aan de wijd uitstaande *kuppa* die op een enkele kraag rust. De diameter van de *kuppa* bedraagt 8 cm. Bij opgravingen in Antwerpen werden verschillende fragmenten van vleugelglazen aangetroffen. Ze werden in het eerste kwart van de 17de eeuw gefabriceerd²⁵.

De volledige vorm van een glazen recipiënt, waarvan alleen enkele randfragmenten (fig. 13: 2) teruggevonden zijn, is niet duidelijk. De rand is afgeboord met een lichtblauwe glasdraad waaronder parallelle, schuinlopende, witte draden vertrekken. Deze manier van versieren wordt "*vetro a fili*" genoemd. De randdiameter bedraagt 11,6 cm. Mogelijk zijn de fragmenten afkomstig van een bekertype waarvan ook in Antwerpen²⁶ en Gent²⁷ een exemplaar werd aangetroffen. Het Antwerpse exemplaar, dat gelijkaardig versierd is, wordt in de tweede helft van de 16de eeuw gedateerd.

Bij de drinkglazen, waarvan de stam uit één of meerdere knopen opgebouwd is, zijn verschillende types te onderscheiden.

Van een eerste type (fig. 13: 3-4) zijn drie exemplaren aanwezig. De voet heeft onderaan een omgeslagen rand die met een goudkleurig pigment versierd is. De stam bestaat uit een bolle knoop waar de *kuppa* is ingeduwd.

Een tweede type (fig. 13: 5-6) heeft geen omgeslagen voet. De geribde knoop die in de

stam van dit kelkglas is ingewerkt, rust rechtstreeks op de voet. De *kuppa* bevindt zich op een brede, enkele kraag. Gelijkaardige drinkglazen werden in een Antwerpse afvalput aangetroffen²⁸. Ze worden in het tweede kwart van de 17de eeuw geplaatst²⁹.

Een derde type (fig. 13: 7) heeft een omgeslagen voet. Die is bovenaan verstevigd met een kleine, platgedrukte, volle knoop, die de aanzet van de stam vormt. De vierlobbige knoop die in deze stam verwerkt is, rust op een enkele kraag. De kelkvormige *kuppa* rust op een dubbele kraag. Het glas is 13,2 cm hoog, met een randdiameter van 7,2 cm. Van dit type werden ook exemplaren teruggevonden in Maaseik³⁰, Kampen (17B)³¹ en Antwerpen (17b)³².

Van een vierde type (fig. 13: 8-10) zijn 4 individuen aangetroffen. De *kuppa* is veel lager en smaller (diam.: 5,6 cm) dan bij de voorgaande types. De voet heeft een omgeslagen rand. In de stam zijn drie holle knopen verwerkt, die naar onder toe verkleinen. De *kuppa* rust rechtstreeks op de bovenste knoop. Een volledig exemplaar is 12,1 cm hoog. Dit glas-type werd ook aangetroffen in Antwerpen³³ en Gent³⁴, waar het in het derde kwart van de 17de eeuw gedateerd wordt.

Tenslotte bevatte deze context ook 2 zeer fijnwandige, effen bekers, één met een cilindrische (fig. 13: 11, fig. 14) en één met een conische vorm (fig. 13: 12). De cilindrische

25 Denissen 1988, 27.

26 Denissen 1988, 21, fig. 17.

27 Raveschot 1989, fig. 21.

28 Denissen 1985, 12, fig. 311, 313-314.

29 Denissen 1988, 28.

30 Denissen 1989, 257, fig. 36.

31 Kottman 1990, 66 en fig. 222, 230.

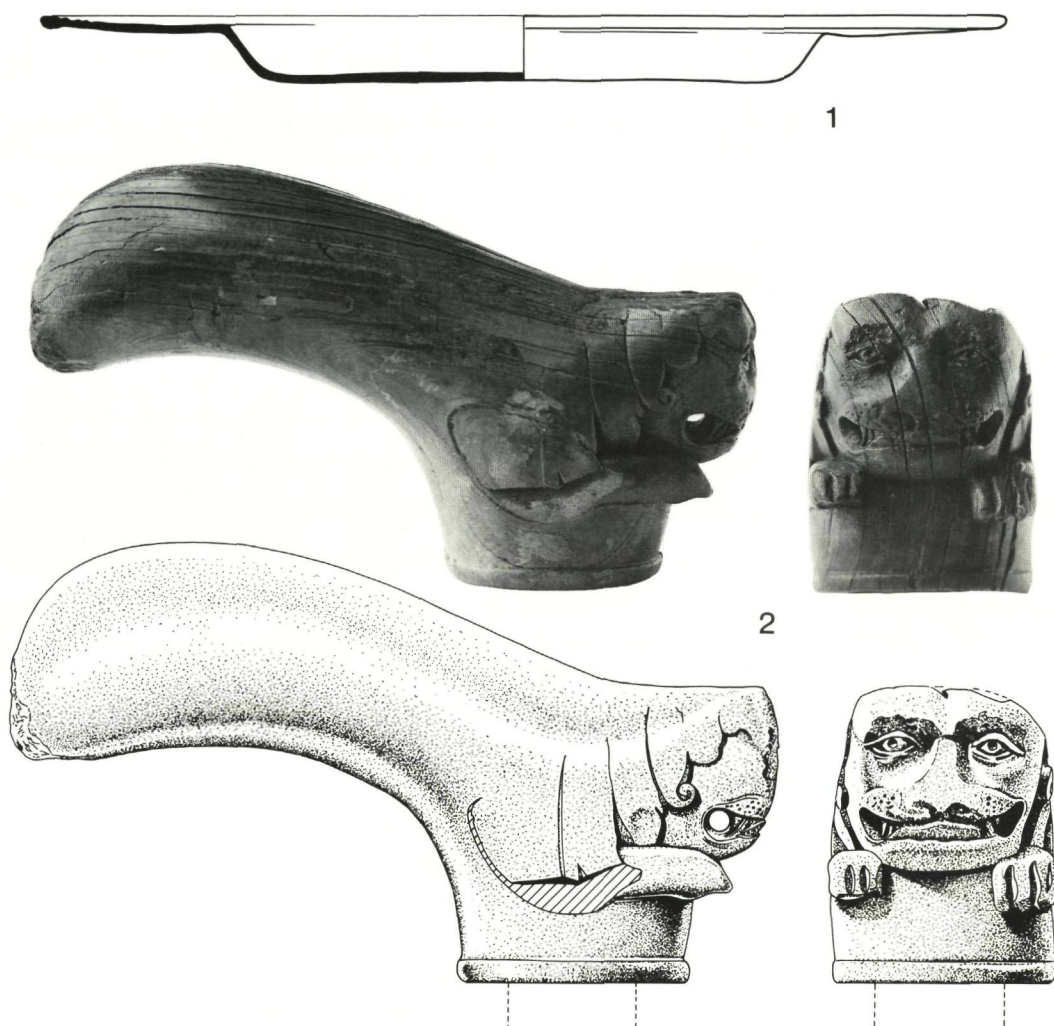
32 Denissen 1985, fig. 163; *idem* 1988, 28.

33 Denissen 1988, fig. 73-74.

34 Raveschot 1989, fig. 13-14; Van de Walle 1985, fig. B81.

15 Tinnen bord (1) en een gesculpteerd ivoren handvat van een wandelstaf (2). Schaal 1:3 (1), 2:3 (2).

Pewter dish (1) and ivory handle of a cane (2). Scale 1:3 (1), 2:3 (2).

beker heeft een randdiameter van 7,4 cm en is 9,2 cm hoog. Bij de conische beker bedraagt de diameter 8,4 cm en de hoogte 9,3 cm. De cilindrische beker heeft een iets meer opgebolde ziel. Deze bekers werden ook aangetroffen te Gent³⁵, Maaseik³⁶ en Antwerpen³⁷.

De herkomst van deze drinkglazen is moeilijk te achterhalen. Er zijn produktie ateliers gekend in Antwerpen, Beauwelz en Luik die vanaf de tweede helft van de 16de eeuw glas "à la façon de Venise" vervaardigden³⁸. Een oorsprong uit deze ateliers is mogelijk.

4.3.3 Glas "à la façon anglaise"

Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw voegt men in Engeland lood toe aan het glasmengsel, wat het dikker en sterker maakt dan het Venetiaans glas en zo uitermate geschikt om te graveren of te slijpen. In de Nederlanden, Bohemen, Saksen en Silezië trachtte men

algaauw het Engelse loodglas na te bootsen, echter zonder toevoeging van lood. Het Engels loodglas is met het blote oog niet te onderscheiden van de continentale nabootsingen. Voor de herkomst van het glas is men aangewezen op chemische analyse. Enige aanwijzing omtrent de herkomst kan ook uit de gegraveerde versiering afgeleid worden. In de Noordelijke Nederlanden bestond hierin een sterke traditie. Heel wat glaswerk werd echter in meer zuidelijk gelegen centra vervaardigd en in het noorden gegraveerd³⁹.

In totaal werden 4 bekers "à la façon anglaise" aangetroffen. Twee quasi identieke, met de hand gegraveerde, bekers in kleurloos, dik glas hebben een vlakke bodem en licht uitstaande wanden (fig. 13: 13-14, fig. 14). De hoogte bedraagt 10 cm en de diameter 8,8 cm. Ze zijn versierd met een gegraveerde band die bovenaan door een tak met blaadjes en onderaan door een band met golfversiering begrensd wordt. De centrale versiering bestaat uit een gebouwtje (een pagode?) en een boot in Chi-

35 Raveschot 1989, fig. 25.

36 Denissen 1989, fig. 23.

37 Denissen 1985, fig. 374.

38 X. 1990, 29-31.

39 Denissen 1985, 20-22.

nese stijl, omkaderd door florale motieven. Gelijkaardige bekers met een bijna identieke versiering zijn teruggevonden in Antwerpen en nabij Rotterdam⁴⁰. Een exacte datering ontbreekt nog.

Eén randfragment is afkomstig van een smal glaasje (fig. 13: 15) met een randdiameter van 4,8 cm. Het is versierd met gegraveerde florale motieven. Het randmotief lijkt sterk op dat van de grote bekers.

Een tweede randfragment is afkomstig van een cilindrische, gefacetteerde beker met een randdiameter van 7 cm (fig. 13: 16). Deze drinkbekers zijn ook gekend uit opgravingen te Antwerpen⁴¹ en Nijmegen⁴². Ook hiervoor ontbreekt een exacte datering⁴³.

4.3.4 Glaspasta

Een bekertje is vervaardigd uit een matte beigewitte materie, die op eierschaal lijkt. Het litteken onderaan de voet, ontstaan bij het 'afknippen', toont aan dat het om een glasprodukt gaat, een soort glaspasta. De licht verwijdende *kuppa* rust op een standring (fig. 13: 17). De totale hoogte bedraagt 8,6 cm, de randdiameter 7 cm. Vergelijkbare voorbeelden in glaspasta zijn ons niet bekend. In de Gentse St-Pietersabdij is wel eenzelfde vormtype in helder glas aangetroffen dat gedateerd wordt in de eerste helft van de 18de eeuw⁴⁴.

4.3.5 Flessen

Uit de talrijke fragmenten kon slechts één kleine fles (fig. 13: 18) volledig gereconstrueerd worden. De hoogte bedraagt 15,3 cm. Ze heeft een cilindrische, gedrongen vorm en een opgestoken ziel. Deze vorm kan in de 17de-18de eeuw gedateerd worden⁴⁵. Naast dit volledig exemplaar werden nog fragmenten van minstens vier andere flessen in de afvalput aangetroffen (fig. 13: 19-21). Alle flessen zijn vervaardigd uit donkergroen glas.

4.3.6 Vensterglas

Naast de talrijke glasfragmenten van drink- en schenkgerei werden ook nog 97 fragmenten van onversierd vensterglas aangetroffen. Het betreft hier zowel helder als groen glas. De dikte varieert van 1 tot 3,5 mm.

16 *Lakzegel. Schaal 8:1.*
Wax-seal. Scale 8:1.

4.4 PIJPAARDE

Slechts 5 kleine pijpfragmenten waren in deze put aanwezig. Noch de twee kopfragmenten, noch de drie steelfragmenten bevatten versiering of stempels.

4.5 METAAL

Er werden in totaal 134 metalen voorwerpen aangetroffen. Het opvallendste stuk is een tinnen bord (fig. 15: 1) met een diameter van 25,8 cm. Het heeft een 5 cm brede, afgeplatte rand en is 1,8 cm diep. Het bord bevat geen versiering of tinmerken.

Een loden blad van 13 bij 10 cm vertoont aan één zijde weefselafdrukken op het gehele oppervlak. De functie is niet gekend.

Twee kleine haakjes en twee kogels zijn ook uit lood vervaardigd. De kogels hebben een diameter van resp. 1,2 en 0,4 cm.

Acht kopselden, een gespje van 1 cm lang en 0,5 cm breed en een haakje met één getorste arm zijn in koper of brons.

Tenslotte werden in de put ook 91 smeedijzeren spijkers aangetroffen met een lengte tussen de 1 en 8 cm.

4.6 IVOOR

Het mooiste voorwerp dat in deze afvalcontext werd aangetroffen is ongetwijfeld een

40 Denissen 1985, fig. 10, 16.

41 Denissen 1985, fig. 154-156.

42 Thijsen 1991, fig. 299.

43 Denissen 1985, 22.

44 Clevis & Smit 1990, fig. 190.

45 Van de Walle 1985, 119, fig. B59.

versierd handvat van een wandelstaf in olifantenivoor (fig. 15: 2). Aan de voorzijde van het handvat is een leeuwepoot, rustend op zijn voorpoten, uitgesneden. De handgreep, in een gewelfde vorm, is onversierd (lengte 10,4 cm). Er zijn ons geen vergelijkbare exemplaren bekend.

4.7 VARIA

Een voorwerp in grijze silex, 2,5 cm lang en 2 cm breed, kan geïdentificeerd worden als een zgn. geweerkei. Ze werden vanaf ong. 1600 tot het midden van de 19de eeuw gebruikt⁴⁶.

Een ander opvallend voorwerp is een gedeelte van een roodbruine lakstempel. Het zegel heeft een diameter van ongeveer 10 mm, de stempel zelf meet ongeveer 7,5 mm in doorsnede. De afbeelding op het zegel lijkt een met een pijl doorboord hart met op de rechterzijde de letter M (fig. 16).

De betekenis is niet duidelijk, alhoewel een interpretatie in verband met het Heilig Hart het meest voor de hand liggend lijkt. Een tweede lakfragment is rood en afkomstig van een andere zegel. Hierop is geen afbeelding te herkennen.

4.8 BESLUIT

De St-Lievenskapel werd in het eerste kwart van de 17de eeuw heropgebouwd en heringericht als woning van de prior, met toevoeging van een torentje en een afvalput aan de zuidzijde. Het afval uit de put behoort grotendeels tot de laatste vulling, vooraleer hij opgegeven, met puin volgestort en overbouwd werd. De bewaringstoestand van het materiaal – ofwel recipiënten die quasi volledig aanwezig waren, ofwel recipiënten waarvan slechts één of enkele fragmenten zich in de put bevonden – wijst erop dat de put regelmatig werd geleegd. De volledige individuen behoren tot de laatste vulling, de fragmenten zijn vooral restanten van vroegere vullingen. De put kan diverse functies gehad hebben. Een gebruik als beerput kan niet met zekerheid aangetoond worden.

De onderste vulling van de put bestond grotendeels uit consumptieafval; etensresten die vooral van de tafel afkomstig zijn⁴⁷. Ook de relatief kleine hoeveelheid gebruiksvoorwerpen bestaat grotendeels uit tafelgerei. De helft van het aardewerk – kannen, borden en tassen – is afkomstig van de tafel. Op de

bloempot en de kamerpot na staan ook de overige recipiënten in verband met voedsel. De grote kommen zijn waarschijnlijk voor de opslag gebruikt, terwijl de steelkommen dienden voor voedselbereiding op het vuur. Mogelijk werd het voedsel in de steelkom gelaten voor het transport van de keuken naar de priorij, waarbij niet uitgesloten is dat het voedsel ter plaatse nogmaals werd opgewarmd. Ook het gebruiksglas bestaat quasi volledig uit tafelgerei. De flessen dienden eveneens voor de opslag van drank. Tenslotte is er ook nog het tinnen bord, waaruit gegeten werd. Enkele van de andere voorwerpen zullen tot de persoonlijke bezittingen van de prior behoord hebben, zoals het ivoren handvat, de lakstempel en wat kleinere metalen voorwerpen. Voor het overige was de put gevuld met constructie- en bouwafval, zoals baksteenfragmenten, pleisterwerk, tegels, leisteen, nagels en vensterglas. Een deel van dit materiaal is waarschijnlijk afkomstig uit het puinpakket waarmee de put na opgave gedicht werd.

De aard van het geheel der vondsten wijst op een bepaalde welstand. Dit komt echter niet tot uiting in alle vondstcategorieën. Het aardewerk is eenvoudig, misschien op de kleine hoeveelheid faïence en majolica na. Het ontbreken van porselein valt echter op, doch kan gezien het geringe aantal recipiënten toevallig zijn. De grote hoeveelheid glaswerk, dat van goede kwaliteit lijkt te zijn, toont een zekere welstand, zonder uitzonderlijk te zijn. Een voorwerp dat van de status van de prior lijkt te getuigen, is het gesculpteerde ivoren handvat. Het meest overtuigend echter is de aard van het consumptieafval dat in de put aanwezig was, waarbij vooral de soortenrijkdom, de talrijke kreeftenresten en de grote hoeveelheden oesters in het oog springen⁴⁸. Bij deze welstand stelt zich echter wel de vraag of dit een reflectie is van de status van de prior of enkel van de algemene welstand van de abdij rond 1700. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn afvalcontexten uit dezelfde periode uit andere sectoren van de abdij vereist. Momenteel is er echter nog geen dergelijk vergelijkingsmateriaal voorhanden.

Tenslotte rest er de datering van het geheel. De beter dateerbare glasvormen stammen bijna uitsluitend uit de 17de eeuw, gaande van het eerste tot het laatste kwart. Bij het aardewerk zijn het enkel de steengoedkannen die een nauwere datering – eind 17de tot eerste helft 18de eeuw – geven. Samengenomen lijken de dateerbare stukken te

46 Seel 1982, 761-769.

47 Cooremans *et al.* 1993.

48 *Ibidem*.

suggereren dat de afvalput rond 1700 voor de laatste maal gevuld werd, waarna hij werd opgegeven en overbouwd. Op een plattegrond

van de abdij uit 1730 staat de nieuwe zuidelijke aanbouw van de priorij, die de afvalput afdekt, reeds afgebeeld⁴⁹.

SUMMARY

Aspects of material culture in the Abbey of St. Salvator at Ename (Oudenaarde, prov. of East Flanders)

1. Two medieval latrines in the guest-house and a 17th century cesspit in the priory

Large-scale excavations at the site of the former Abbey of St. Salvator at Ename (1067-1795), have already resulted in several publications, mainly dealing with the historical-architectural history of the buildings. This paper is the start of the study and publication of some aspects of the material culture of the abbey, of which the main part is formed by pottery. The study of three contexts is presented here: two medieval latrines from the guesthouse and a post-medieval cesspit in the priory.

The first context comes from a large latrine-building of 5 m x 2,2 - 2,4 m, lying against the north-western corner of an 11th century annex in the west, probably the guest-house (fig. 2). A 50 to 65 cm thick humus-layer contains a lot of bones, about 190 sherds and 17 wooden roofing tiles (fig. 3). All sherds are greyware, except for one partly glazed reddish brown sherd and two sherds of imported ceramics. There are three main types of greyware (fig. 4, 5): the globular pot, the spouted pitcher and the small bowl. About 12 globular pots can be identified, five of which are large cooking pots with a decorated rim. Several fragments come from two spouted pitchers. A remarkable form is a small bowl. The two small sherds of imported pottery are not easy to identify. One rim-fragment can come from so-called Paffrath earthenware (fig. 5: 14), while another small fragment may be so-called Pingsdorf pottery. The pottery from this cesspit can be dated to the 12th and the beginning of the 13th century.

A small latrine was found in the southern room of the 'new' guesthouse (the abbey had been rebuilt in the second half of the 12th century) (fig. 6: 6). It was a rectangular structure of 1,80 m x 0,80 m, partly lying inside and outside the building (fig. 6: A). The filling (fig. 7:2) contained 107 sherds, coming from 5 globular pots in grey earthenware, except for one partly glazed reddish brown sherd. Three

of the small globular pots are surely cooking pots, as burnt foodrests on the inside and ashes on the outside prove (fig. 8). This pottery can be dated to the 13th century.

Within the St. Salvator's abbey at Ename, the chapel of St. Lieven was adapted to become a priory at the beginning of the 17th century (fig. 6: 8; fig. 9: 1). A pit in brick, connected to this building, was in use until a new rebuilding, probably at the beginning of the 18th century (fig. 6: B). The filling of this structure was completely sieved and its organic contents were analysed. Those results are published elsewhere in this volume, whereas the small finds are studied in this report.

The cesspit contained 175 sherds of 16 vessels, belonging to different ceramic groups. One piece of grey earthenware is probably intrusive. Two handled bowls (fig. 10), one small and two large bowls, one flower-pot (fig. 10: 7), one chamber-pot (fig. 10: 8) and one lid are in redware. The imported pottery consists of two stoneware jugs from the Westerwald, three maiolica plates and three individuals of faience, of which one is a cup (fig. 11-12). Most of this pottery can be dated to the 17th century and the beginning of the 18th century.

Remarkable was the large amount of glass (fig. 13-14) in this pit: 739 sherds, mostly coming from drinking glasses (526 sherds), but also from bottles (116 sherds) and window glass (97 sherds). Nineteen different drinking glasses can be identified (14 of s.c. Venetian glass, 4 of s.c. English lead-glass and one in white glass-paste), as well as 5 bottles. The datable glass-forms are from the 17th century.

This waste-pit also contained other objects, mostly in metal. Some of the more interesting objects are an unmarked pewter dish (fig. 15: 1), the ivory handle of a cane, sculptured as a lion (fig. 15: 2), and a wax-seal (fig. 16).

The prior was one of the most important men in an abbey, which raises the question whether his status was reflected in the consumption remains studied. The earthenware is simple, except for the small amount of faience and maiolica. The large quantity of glass, which seems to be of good quality, shows a certain wealth. One object that seems to give

49 Berings 1989, 185 en fig. 50.

evidence of the prior's status is the sculptured ivory handle of a cane. Most convincing is the nature of the consumption waste that was found in the pit. The variety of fish, the numerous lobster remains and the large number of oysters are truly remarkable. However,

one question remains: does this pattern of consumption reflect the high status of the prior, or only the general wealth of the abbey at the end of the 17th century? Only contexts of the same period coming from other sectors of the abbey can answer this question.

BIBLIOGRAFIE

- BARTELS M. 1993: Beerputten: informatie uit afval. In: BARTELS M., CLEVIS H. & ZEILER F.D. (red.), *Van huisvuil en huizen in Hasselt*, Kampen, 33-68.
- BERINGS G. 1989: *Landschap, geschiedenis en archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde.
- CALLEBAUT D. 1986: De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnenabdij van Ename, *Archaeologia Belgica* II-1, 95-104.
- CLEVIS H. & KOTTMAN J. 1989: *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Kampen.
- CLEVIS H. & SMIT M. 1990: *Verscholen in vuil, archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen.
- COOREMANS B., ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1993: De voedselvoorziening in de Sint-Salvatorsabdij te Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen). II. De afvalput van de priorij (17de eeuw), *Archeologie in Vlaanderen* III, 419-442.
- DE GROOTE K. 1992: Het afval van de Rijke Klaren. Noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem, *Archeologie in Vlaanderen* II, 335-412.
- DENISSEN S. 1982: De voorwerpen in glas, in: OOST T. (red.), *Van nederzetting tot metropool*, Antwerpen, 113-124.
- DENISSEN S. 1985: De glasvondsten uit de afvalputten van huis "Halmale", Venusstraat 18A te Antwerpen, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 6, 9-44.
- DENISSEN S. 1988: Glas te Antwerpen in de 16de en de 17de eeuw, *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 2, 15-34.
- DENISSEN S. 1989: De glasvondsten, in: HEYMANS H. (red.), *Van put naar kluis*, Maaseik, 233-263.
- DESPRIET P. 1990: Noodopgraving in het klooster van de Kortrijkse minderbroeders. In: *Noodopgraving in het klooster van de Kortrijkse minderbroeders*, Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 22, 3-20.
- ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1992: De voedselvoorziening in de Sint-Salvatorsabdij van Ename I. Beenderen onder de keukenvloer (1450-1550 A.D.), *Archeologie in Vlaanderen* II, 419-434.
- HEYMANS H. (red.) 1989: *Van put naar kluis*, Maaseik.
- HILLEWAERT B. 1990: A class of non-Flemish highly decorated ceramics found in the Bruges area, *Medieval Ceramics* 14, 41-46.
- HILLEWAERT B. & VERHAEGHE F. 1991: Een afvalput uit de 16de-18de eeuw. In: DE WITTE H. (red.): *De Brugse Burg*, Brugge, 207-251.
- KOTTMAN J. 1990: Glas. In: CLEVIS H. & SMIT M. (red.): 58-69 en 217-235.
- RAVESCHOT P. 1985: Steengoed. In: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie, 1600-1780*, Gent, 29-33.
- RAVESCHOT P. 1989: Het glas uit de beerput van Oudburg 21, *Stadsarcheologie* 13-3, 35-45.
- REINEKING-VON BOCK G. 1971: *Steinzeug*, Köln.
- SCHAAF A. 1992: Een afvalput op de Guldenberg. In: VEECKMAN J. (red.): *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 63-71.
- SEEL W. 1982: Der Flintenstein. Ein Historisches Rüstungsgut, *Damals* 9, 762-769.
- THIJSSSEN J. 1991: *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van het "Hof van Batenburg" te Nijmegen 1375-1850*, Nijmegen.
- VAN DE WALLE R. 1985: Glas. In: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie, 1600-1780*, Gent, 47-56.
- VAN DOORNE V. 1985: Rood aardewerk. In: *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke*

monniken. *Twee afvalputten uit de infirmerie, 1600-1780*, Gent, 19-26.

VÊCHE P.-M. 1986: Un ensemble de céramique usuelle post-médiévale à Tournai, *Documents d'Archéologie Régionale* 1, 127-139.

VÊCHE P.-M. 1989: La céramique médiévale et post-médiévale de Tournai et ses relations avec le Nord de la France, *Actes du Colloque de Lille (26-27 mars 1988)*, Numéro hors-série de Nord-Ouest Archéologie, 243-245.

VERHAEGHE F. 1988: Middeleeuwse en latere ceramiek te Brugge. Een inleiding. In: DE WITTE H. (red.): *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, Brugge, 71-114.

VERHAEGHE F. 1994: Medieval and later ceramic studies in Flanders: methods and current problems. In: CLEVIS H. & THIJSEN J. (red.): *Assembled articles 1. Symposium on medieval and post-medieval ceramics. Nijmegen 2 and 3 september 1993*, Nijmegen, 5-27.

X. 1990: *Glas, van drinkbeker tot kunstobject*, tentoonstellingscatalogus, Antwerpen.